

21. Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 86–101.

22. Смирнова Т. М. «Сын за отца не отвечает». Проблемы адаптации детей «социально-чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917–1936 годы) / Т. М. Смирнова // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 172–193.

23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8797. — 378 арк.

24. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — 177 арк.

25. Там само. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — 156 арк.

26. Там само. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — 186 арк.

27. Там само. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — 79 арк.

28. Там само. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 729 — 90 арк.

29. Центральний державний архів громадської об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — 96 арк.

30. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — 164 арк.

31. Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — 241 арк.

32. Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — 195 арк.

33. Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — 92 арк.

34. Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — 115 арк.

35. Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1266. — 83 арк.

Н. П. Ісакова

УДК 930.1:323.25(477+100)

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті комплексно досліджено Голодомор в Україні 1932–1933 рр. як одну з найтрагічніших подій початку 1930-х рр. Велика увага приділяється з'ясуванню особливостей висвітлення голоду 1930-х рр. у низці українських і зарубіжних видань (сучасних та 30-х років).

Ключові слова: голод, Голодомор, геноцид, тоталітаризм, демографія, хлібозаготівельна кампанія, політичні репресії.

В статье комплексно исследован Голодомор в Украине 1932–1933 гг. как одно из самых трагических событий начала 1930-х гг. Большое внимание уделяется выяснению особенностей отображения голода 1930-х гг. в украинских и зарубежных монографических и периодических изданиях (современных и 30-х годов).

Ключевые слова: голод, Голодомор, геноцид, тоталитаризм, демография, кампания по хлебозаготовке, политические репрессии.

The article presents a complex research of the phenomenon of The Great Famine of 1932–1933 in Ukraine as one of the most tragic events of the beginning of 1930th. Special attention is given to peculiarities of eliciting of the Famine in Ukrainian and foreign editions and monographs (both modern and those of 1930th).

Keywords: hunger, The Great Famine, genocide, totalitarianism, demography, campaign for purveyance of bread, political repressions.

Однією з основ буття нації є її історія. Кожен народ хоче осмислити власне минуле своїми, доступними йому засобами, покладаючись на достовірні історичні факти, на досвід пережитого. Тривалий час Голодомор в Україні 1932–1933 рр. було цілковито викреслено з політичної історії. Забороняли писати про нього в пресі й літературі, згадувати в офіційних документах. Лише в період гласності, демократизації й національного відродження України почали говорити про ліквідацію цієї «білої плями», про об'єктивне й повне її висвітлення. Політики, науковці намагаються зрозуміти, що насправді відбулося в 1932–1933 рр., осмислити причини Голодомору, з'ясувати його суть, демографічні наслідки тощо. Адже правда про голод найбільше потрібна сучасному поколінню, яке творить майбутнє України.

Вибір теми статті зумовлений новою епохою, в якій живе український народ, і тими завданнями, які поставлено перед науковцями після проголошення незалежності України.

Метою статті є спроба вивчити й проаналізувати підґрунтя, причини, наслідки голоду в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами українських та закордонних видань, з'ясувати ступінь наукової розробки теми «Голод 1932–1933 рр. в Україні», стан висвітлення окремих її аспектів у науковій літературі, визначення пріоритетних напрямів подальшої роботи.

Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань: комплексно проаналізувати головні джерела про Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: українські й зарубіжні, сучасні й 1930-х рр., періодичні й монографічні; розкрити зміст історичного, національно-соціального, політико-правового, демографічного аспекту голоду в Україні 1930-х рр.

Кількість Історичної та науково-публіцистичної літератури про голод 1932–1933 рр. в Україні, яка виходила протягом 70 років, перевищує 15 тис. назв. Серед них — монографії, спогади очевидців, художні твори, теоретичні статті, збірники документів, матеріали конференцій.

Історики, політологи, письменники використовують різні тлумачення голодного лихоліття в українському селі: «голод», «великий голод», «голодомор», «терор голодом», «штучний голод». «Голод, — визначено в «Советском энциклопедическом словаре», — соціальна біда, яка виявляється у двох формах: явній (абсолютний голод) і прихованій (відносний голод: недоїдан-

ня, відсутність життєво важливих компонентів в раціоні харчування)» [28, с. 318]. Голод був у багатьох країнах світу, зокрема й у Російській імперії. За радянської влади голод мав місце у 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. Факти про голод довго замовчувалися, навіть старанно приховувалися. В Україні голод 1932–1933 рр. почали визнавати лише 1988 р. Тоді ж письменник Олекса Мусієнко вжив і саме слово «голодомор», яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло й до наукової історичної літератури. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на десталінізацію, О. Мусієнко звинуватив Й. Сталіна у проведенні в республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став Голодомор 1933 р. Використане в цій доповіді слово «голодомор» було новотвором письменника.

25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення УРСР, вперше, згадав про Голодомор. Хоча згадування було побіжним і причиною голоду було оголошено «посуху», принципово новим було визнання самого факту.

Характерно, що про Голодомор 1932–1933 рр. вперше повідомили зарубіжні публіцисти.

В останній декаді березня 1933 р. в газеті «Манчестер гардіан» було вміщено три статті англійського журналіста М. Магеріджа про поїздку по Україні та Північному Кавказу. В них він засвідчив масову загибель селян, але не навів конкретних даних. 31 березня 1933 р. кореспондент «Нью-Йорк таймс» англієць У. Дюранті надрукував статтю під назвою «Росіяни голодують, але не вмирають з голоду».

Перші кількісні оцінки загиблих від голоду з'явилися в зарубіжній пресі у серпні 1933 р. Тоді газета «Нью-Йорк геральд трибюн» опублікувала матеріал Р. Барнса, в якому йшлося про 1 млн. смертей від голоду. В газеті «Нью-Йорк таймс» у той самий час наводилася цифра 4 млн. осіб.

1934 р. московський кореспондент газети «Манчестер гардіан» В. Чемберлен опублікував у Бостоні книгу «Залізний вік Росії». В ній повідомлялося, що голод охопив територію з населенням 60 млн., а кількість жертв становила 3–4 млн. осіб [17, с. 15].

Наведені оцінки жертв 1933 р. мають одну спільну рису. Іноземні журналісти не володіли статистичною інформацією, але намагалися донести до своїх країн, що в СРСР коїться щось страхотливе.

Особливу роль у приверненні уваги до однієї з найбільших трагедій сторіччя відіграла робота Р. Конквеста «Жнива скорботи» [15]. Про Голодомор 1932–1933 рр. є значний матеріал у підсумковому звіті Спеціальної комісії Конгресу США (очолював її Дж. Мейс), створеної для розслідування українського Голодомору (виданий у 1988 р.).

Після завершення роботи комісії, метою якої було встановити факти, а не давати їм правову оцінку, українські організації Північної Америки звернулися до юристів. З ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Я. Сандберга з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні. 1990 р. комісія опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами — примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення центрального уряду дати відсіч «українському націоналізмові» [21].

1990 р. у Вашингтоні видано тритомник свідчень про Голодомор (переважно українською мовою). В Канаді опубліковано документ під назвою «Невідомий голокост. 10 мільйонів жертв: Україна, 1933».

Своє бачення причин і прояву Голодомору 1932–1933 рр. виклали у спеціальних працях зарубіжні історики. «У 1932–1934 в Україні і козацьких землях, — пише англійський історик Н. Девіс у книзі «Європа», — сталінський режим запровадив штучно створений голодомор. Мета полягала в знищенні української нації, а з нею і “класового ворога”. Світ бачив не один страшний голод. Проте голод, організований як геноцидний акт державної політики, слід вважати за унікальний» [10, с. 715].

Першим значним внеском вітчизняних істориків у розробку проблем, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр., є книга «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [8], хоча справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 р., коли стали доступними архіви й уможливився збір свідчень очевидців.

Своєрідно розкриваються питання про причини, суть і прояви голоду в фундаментальному збірнику документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України «Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 рр.». Збірник містить понад 400 документів і публікувався двічі. В ньому досить докладно було змальовано картину голоду 1932–1933 рр.: його обставини, причини і масштаби, застосування державною владою технологій його організації [14]. Голод представлено у двох аспектах: 1) як породження утвердження колгоспного ладу в Україні; 2) як прояв сталінського геноциду щодо українського народу.

У сучасній Україні відомим дослідником Голодомору є історик С. Кульчицький. У 1991 р. вийшла його монографія «Ціна великого перелому» [17], в подальші роки побачила світ низка монографій з обґрунтуванням геноцидної суті Голодомору 1921–1933 рр. [18; 19].

В навчальному посібнику «Історія України», автором якого є О. Бойко, вперше виділено спеціальний параграф «Причини голоду в Україні

1932–1933 рр.». В ньому висвітлюються різні погляди: 1) твердження західних істориків про те, що основними причинами голоду були національно-політичні фактори (Дж. Мейс, Р. Конквест); 2) твердження про штучність та організованість голоду (А. Безансон, Д. Соловей); 3) відзначено, що група російських, українських і західних істориків (В. Данилов, Н. Івницький, В. Марочко, Н. Верт та інші) вважають основною причиною голоду 1932–1933 рр. соціально-економічні чинники, насамперед «насильницькі хлібозаготівлі», «повернення до економічно необґрунтованої та політично скомпрометованої політики продрозкладки» [3, с. 347–349].

Безумовно, кожне з цих тверджень певною мірою віддзеркалює причини голоду 1932–1933 рр. Ми дотримуємося третьої позиції, бо саме «насильницькі хлібозаготівлі» призвели до того, що з України вивозили сільгосппродукти без урахування інтересів її населення. Водночас сприймаємо позицію авторів монографії «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки», які на основі зіставлення різних концепцій та аналізу фактів дійшли до висновку, що конкурентні гіпотези треба об'єднати, й тоді факти, пов'язані з голодом логічно складатимуться в цілісну картину [9, с. 120].

У низці статей про Голодомор висвітлюються тактика і стратегія уряду СРСР та керівництва ВКП(б) на знищення українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації в Україні, рух опору проти примусового створення колгоспів, особливості й перебіг Голодомору, наводяться дані про померлих від голоду за національною, віковими та статевими ознаками. Вони свідчать, що серед них домінували українці [20; 25].

В публікаціях вказуються різні дані про Голодомор 1932–1933 рр. За свідченнями лише щомісячника статистичних архівних даних з вересня 1932 по лютий 1934 р. в Україні внаслідок голодомору померло принаймні 4 млн. осіб, з них 3,4 млн. (або 85%) — у селах [25, с. 25]. Найвищого рівня, як вважають П. Панченко і В. Шмарчук, смертність сягнула в областях, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових: Полтавській, Кіровоградській, Одеській та Дніпропетровській. Нижчою була смертність у Житомирській, Вінницькій, Чернігівській, Київській, Харківській обл. [24, с. 176–177].

1991 р. з'явилася перша збірка свідчень людей, які пережили Голодомор: «1933: Голод: Народна книга-меморіал». Спогади свідків страшних подій 1932–1933 рр. увійшли до збірника документів «Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ». У ньому вміщено нормативно-правові акти, фотоілюстрації, документи та фотокопії з Державного архіву Чернігівської області, які наочно демонструють реальність тогочасної катастрофи. Полтавська обласна організація Національної спілки письменників України та Інститут післядипломної педагогічної освіти підготували дві книги «Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині». Обласна редакційна колегія Кни-

ги Пам'яті України видала книгу, в якій поіменно увічнено понад 16 тисяч мешканців 25 районів Полтавщини, які загинули голодною смертю в 1932–1933 рр. У Вінниці видано збірник документів «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.». У книзі публікуються нові архівні документи та матеріали, що розкривають трагічні сторінки історії Поділля — голод 20-х — 40-х рр. ХХ ст. та Голодомор 1932–1933 рр. Більшість документів уперше вводиться до наукового обігу. Вони беззаперечно свідчать, що головною причиною голоду та Голодомору була політика керівництва СРСР, яке вилучало більшість сільськогосподарської продукції з регіону. 2008 р. опубліковано книгу «Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. Документи. Аналіз. Коментарі». У книзі виділено два підрозділи: документи центральних, партійних, радянських органів СРСР та УСРР, НКВС, документи місцевих партійних органів, місцевих органів НКВС, тогочасні публікації місцевих газет [1; 5; 6; 7; 16, с. 12; 29].

Про праці, присвячені Голодомору 1932–1933 рр., йдеться у Довіднику «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.», виданому 2001 р. в Одеській науковій бібліотеці імені М. Горького. В ньому зафіксовано 6338 публікацій [4].

Питання Голодомору пов'язують із політичними репресіями. Цьому присвячено працю «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД» [27]. У виданні представлено документи радянських органів державної безпеки: Державного політичного управління (ДПУ) та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки найстрашнішої трагедії ХХ ст. в історії українського народу — Голодомору 1932–1933 рр. Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій, зокрема й для приховування правди про Голодомор. Вони свідчать, що основні репресії до 1937 р. чинилися насамперед проти селян. Така діяльність каральних органів була пов'язана, в першу чергу, з колективізацією, а також із завданнями «зламу старої державної машини».

2008 р. в журналі «Персонал» опубліковано доповіді істориків М. Дорошка і Я. Калакури, з якими вони виступили на VI Міжнародній конференції з Голодомору. Так, М. Дорошко цілком поділяє твердження, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом проти українського народу. При цьому він різко виступає проти авторів, які розглядають його як трагедію мешканців не тільки України, а й Росії, Казахстану та низки інших республік колишнього СРСР [11, с. 103].

Матеріал Я. Калакури містить бібліографічний покажчик публікацій про Голодомор 1932–1933 рр. За підрахунками дослідників, за 1932–2007 рр. в Україні й світі опубліковано понад 13 тисяч документальних збірників, ко-

лективних та індивідуальних монографій, дисертацій, наукових статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників, публіцистичних творів, спогадів очевидців, газетних статей, з них близько 5 тисяч наукових, науково-популярних історичних праць [13, с. 105].

Охарактеризувавши періоди історіографічного процесу досліджень проблем Голодомору 1932–1933 рр., Я. Калакура сформулював низку загальних висновків. По-перше, на підставі документальних фактів історична наука встановила, що голод 1932–1933 рр. був штучним, його спланував і організував комуністичний режим як справжній геноцид українського народу. По-друге, геноцид українського народу — це одна з вирішальних ланок у ланцюгу масового терору і репресій радянського тоталітаризму, спрямованого на остаточне утвердження режиму одноосібної влади, фізичного винищення всіх сил спротиву цьому режиму, на повну денационалізацію України. По-третє, геноцид не був випадковим, він мав низку причин і мотивів: помста за опір насильницьким хлібозаготівлям і примусовій колективізації, за прагнення зберегти самобутність і національну гідність. По-четверте, внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. загинуло від 2 до 5 млн. мешканців України. При цьому Голодомор — це не тільки мільйони померлих фізично, але й ще більше покалічених морально і духовно. По-п'яте, аналіз етнічного складу жертв Голодомору однозначно стверджує, що найбільших втрат зазнали українці, насамперед українські селяни, що дає підстави говорити про етнічне забарвлення Голодомору. Водночас його жертвами стали й представники інших етнічних груп, що населяли Україну. Пошосте, історик доводить, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні підірвав і послабив сили українського опору радянській владі [13, с. 106].

Разом з тим, треба зауважити, що, як в Україні, так і за її межами не досягнуто згоди стосовно подій, означених як «Голодомор».

Стосовно кваліфікації Голодомору як акту геноциду історики висловлюють певний спектр думок: від того, що не можна кваліфікувати як геноцид події, що сталися до укладення міжнародного документа про геноцид (1948 р.) до того, що, оскільки від голоду помирали не лише в Україні, то нема доказів на користь акції, спрямованої саме проти українців.

Серед них виділимо статтю О. Попова «Почему в резолюции ЮНЕСКО по голодомору нет слова “геноцид”». У ній виділено підрозділи «Что писала пресса», «А вычерпывать было нечего», «Украинская победа, не признанная украинской дипломатией», «Лапша на уши, или откуда МИД берет информацию», «Борьба за “геноцид” или разделенную память», «Задача, заведомо нереальная» [25, с. 3].

Альтернативні висновки містить стаття проф. М. Таугера (США),

який вважає, що ніякого штучного голодомору не було, а голод 1933 р. виник у результаті посухи і неврожаю, які вразили значну територію СРСР — Україну, Північний Кавказ, Західний Сибір і Казахстан, внаслідок чого у населення були певні проблеми з харчуванням [Див: 30, с. 2]. І цьому є документальні докази, які публікувалися в п'ятитомному збірнику «Трагедія радянського села» в Москві протягом 1990-х рр. Збірник уклала міжнародна група дослідників за підтримки Національного благодійного фонду гуманізму (США) й низки інших організацій. Ці та інші документи доводять, що голод не обмежувався українською територією й сільською місцевістю, люди голодували і вмирали в багатьох містах. Тож джерела, на думку М. Таугера, не дають підстав вважати, що голод був геноцидом українського народу. Голод було викликано необхідністю експортувати значну кількість зерна для сплати закупівель передових технологій, необхідних для індустріалізації СРСР, тобто метою було винятково зерно, а не загибель селян. Те, що в Україні кількість мільйонів загиблих була більшою, ніж в інших частинах СРСР, викликано лише «перегинами» тодішнього керівництва України [30, с. 2].

Проф. Г. Ткаченко в брошурі «Миф о голодоморе — изобретение манипуляторов сознанием», головною причиною голоду в Україні вважає низький рівень розвитку продуктивних сил, який дістався в спадок від царської Росії, цьому ж сприяли роки Першої світової війни, іноземної інтервенції та громадянської війни. Автор стверджує, що ніякого навмисного голодомору не могло бути [31, с. 19].

Безпосереднє відношення до проблеми «голодомору» і людських втрат має демографічна динаміка в Україні й Росії. М. Бердник, посилаючись на статтю «Малороссия» з енциклопедичного словника Южакова, наводить такі дані: в 1897 р. малоросів проживало 20 млн. у Малоросії й 3 млн. в Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини. Великоросів, що жили в Росії, було 60 млн. Загальна чисельність населення (без Фінляндії) становила 125 млн.

1980 р., за даними Великої радянської енциклопедії, українців налічувалося 43 млн., росіян — 137 млн. Загальна чисельність населення СРСР становила 210 млн. Коефіцієнт приросту населення: українців — 1,87, росіян — 2,28, усього населення СРСР — 1,68. Як видно, коефіцієнт приросту українців був вищий, ніж по СРСР, і трохи нижчий, ніж у росіян. В аналізі демографічної еволюції варто взяти до уваги й те, що по території України «прокотилися» дві надзвичайно руйнівні світові війни, що викликали мільйонні людські жертви.

Число жертв голоду 1933 р. в Україні й Росії перевищує 3 млн. осіб, з яких 2 млн. припадає на село. В Україні гинули українці, росіяни, греки, нім-

ці, татари. Підкреслено, що масштаби жертв, викликаних голодом, доповнилися епідемією тифу, що в 1932–1933 рр. вразив Україну й Північний Кавказ [2, с. 2].

Відомий український історик, академік П. Толочко, відповідаючи на запитання кореспондента про голодомор в Україні, заявив: «Не було ... геноциду, що стосується саме українців. У той час голодувало Поволжя, голодував Дон, Північний Кавказ... Голодували усі. Був неврожай. Говорять, в Україні вмерло більше, ніж в інших регіонах. Але чому це трапилось? ... Чому з України вигребли хліба більше, ніж з інших регіонів? ... Свої ж показували, свої ж витрушували. Проявляючи надмірну ретельність, вислужувалися. ... догоджали» [23, с. 15].

Своє бачення суті та проявів Голодомору висвітлив директор Українсько-го відділення Міжнародного інституту гуманітарних та політичних досліджень В. Малінкович, який з 1970-х рр. вивчає проблеми Голодомору. Він пов'язує його насамперед з політикою прискореної колективізації та підвищенням розмірів продподатку.

Голодомор 1932–1933 рр. для нього — це найстрашніший злочин сталінського режиму. Проте таким він був на Північному Кавказі, а ще страшнішим — у Казахстані, де внаслідок нього загинуло понад мільйон казахів. Загалом у СРСР загинуло майже 8 млн. людей (майже половина цих жертв припадає на Україну). Однак він вважає необґрунтованим твердження, що це був геноцид проти українців. Від Голодомору потерпіли представники всіх національностей, які проживали на терені України. Українці серед них становили більшість. І це природно, бо їх було майже 70% усього населення і вони переважали серед селян [22, с. 3].

Заслужують на увагу матеріали круглого столу «Проблеми голодомору в Радянському Союзі 1920–1930 років», учасниками якого були історики з Росії та України. Так, професор В. Кондрашин з Росії вважає, що проблему голоду 1932–1933 рр. слід розглядати в науковому, а не в соціально-політичному напрямі. Він навів документальні матеріали, які засвідчують, що причиною голоду в 1930-х рр. стала політика індустріалізації, яку сталінська влада намагалася реалізувати за рахунок селянства, як і її попередниця — Російська імперія. Трагедія голодоморів, вважає В. Кондрашин, — це спільна трагедія, яка має згуртувати істориків тепер уже різних країн у вивченні її причин для запобігання таким трагедіям у майбутньому.

На тому, що розглядати проблеми Голодомору слід з наукових позицій, наголосив український професор Г. Касьянов, який висловив думку, що історикам України та Російської Федерації важливо і необхідно тему Голодомору 1932–1933 рр. досліджувати виключно в історичному контексті.

Парламенти 15 країн світу (США, Канади, Австралії, Естонії, Італії, Литви, Грузії, Польщі, Угорщини, Аргентини, Перу, Іспанії, Еквадору, Ізраїлю), визнали Голодомор як прояв геноциду проти українського народу. Про це йдеться й у відповідному документі ООН. Російська Федерація — постійний член Ради Безпеки ООН, з такою оцінкою не погодилася. Держдума приєдналася до Спільної заяви, прийнятої на 58-й Генеральній Асамблеї ООН у 2003 р., в якій низка держав висловила «співчуття жертвам голодоморів».

Сьогодні питання голодоморів предметно досліджують в Інституті історії України НАН України, Міжрегіональній академії управління персоналом, вивчають Асоціація дослідників голодоморів в Ізраїлі, Всеукраїнське товариство «Меморіал» ім. В. Стуса, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В Україні діє Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Видано низку збірок спогадів свідків Голодомору [32; 33–36].

Тему Голодомору широко представлено в мережі Інтернет. Найкориснішими можуть бути сайти: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>, спеціальний розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України; <http://www.golodomor.org.ua/>, спеціальний проєкт за підтримки Міжнародного фонду «Україна 3000»; http://www.president.gov.ua/content/p_150_2.html (Офіційне Інтернет-представництво Президента України).

Голодомор 1932–1933 рр. став національною трагедією, окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже не виступало проти радянської влади, бо колективізація придушила почуття індивідуалізму, основне для українського селянина.

Отже, втрата мотивації, тотальне одержавлення, спад виробництва, зниження продуктивності праці, нарешті, жахливий за масштабами людських жертв Голодомор — це не повний перелік підсумків сталінських експериментів над українським селом.

Ніхто з сумлінних учених і політиків не заперечує той факт, що голодомор в Україні був і були жертви. Але навіть стислий огляд наукової літератури з проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні дає змогу зробити висновок, що, незважаючи на значне зростання кількості відповідних наукових праць, окремі аспекти залишаються майже не висвітленими, певні напрями — дискусійними та гостро актуальними. Останнім часом усе більше помітно тенденцію перенесення всього тягаря проблем на національний чинник. За всієї його важливості в 30-ті рр. ХХ ст. та нині, нагадаємо, що історія не може бути одноколірною, бо вона набагато складніша і сучасніша.

Таким чином, тільки подальша копітка архівна праця, зокрема й у закордонних архівних установах, та історіографічні розробки сприятимуть глибшому вивченню цієї жахливої сторінки в історії українського суспільства. Завданням великого історичного значення залишається збирання письмових свідчень безпосередніх учасників подій, адже з їх втратою низка питань залишиться без відповіді. Тому, згадуючи трагічні події далеких 1930-х рр., треба нарешті винести уроки з вітчизняної історії. Бо тільки той народ має майбутнє, котрий не забуває власної історії, а об'єктивно, не на догоду політичній кон'юктурі, оцінює трагічні сторінки.

1. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал / Упор. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К. : Рад. письменник, 1991. — 584 с.
2. Бердник М. О голоде и жертвах / М. Бердник // 2000. — 2006. — 27 января. — С. 2.
3. Бойко О. Д. Історія України / Бойко О. Д. — К. : Академія, 1999. — 568 с.
4. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліограф. Показчик — Одеса; Л., 2001 — 656 с.
5. Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині: до 75-х роковин. Збірник документів і матеріалів / Упор. О. О. Бутенко, В. В. Коротенко, Т. П. Пустовіт. — Полтава, 2008. — 284 с.
6. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ / Упор. Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун. — Чернігів : Чернігівські обереги, 2008. — 408 с.
7. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Упор. Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, М. П. Кравченко. — Вінниця : ДП ДКФ, 2007. — 704 с.
8. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник / Інститут історії партії при ЦК КПУ / Упор. Р. Я. Пиріг. — К. : Політвидав України, 1990. — 608 с.
9. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. — К. : Либідь, 1991. — 344 с.
10. Девіс Н. Історія Європи / Девіс Н. — М. : АСТ, Транзит-книга, 2005. — 943 с.
11. Дорошко М. Визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом: міжнародний аспект / М. Дорошко // Персонал. — № 1. — 2008. — С. 102–104.
12. Злочин / Упор. П. Кардаш: 2-ге вид. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. — 560 с.
13. Калакура Я. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу: надбання і прорахунки / Я. Калакура // Персонал. — № 1. — 2008. — С. 105–106.
14. Колективізація і голод на Україні (1929–1933): 36. документів і матеріалів / Упор. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. — К. : Наукова думка, 1992. — 734 с.
15. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. / Конквест Р. — К. : Либідь, 1993. — 384 с.
16. Косиченко Л. Сторінки драматичної правди / Л. Косиченко // Урядовий кур'єр. — 2007. — 7 грудня. — С. 12.
17. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому / Кульчицький С. В. — Київ : Україна, 1991. — 431 с.

18. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид = Голод 1923–1933 гг. в Украине как геноцид / Кульчицький С. В. — К., 2005. — 220 с.
19. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / Кульчицький С. В. — К. : Наш час, 2008. — 240 с.
20. Марочко В. І. Національні виміри голодомору в Україні (документальна розповідь) / В. І. Марочко, Б. В. Чирко // Відродження. — № 8. — 1993.
21. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: Итогов. отчет 1990 г. Пер. с англ. — К., 1992. — 191 с.
22. Малінкович В. Бути чесним перед самим собою / В. Малінкович // Хрещатик. — 2007. — 27 листопада. — С. 3.
23. Назаренко М. Интервью академика П. Толочко / М. Назаренко // Бульвар Гордона. — 2006. — 10 марта. — С. 12–15.
24. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. — К. : Знання, 2000. — 342 с.
25. Перковський А. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки / А. Перковський, С. Пирожков // Український історичний журнал. — 1989. — № 8. — С. 18–25.
26. Попов О. Почему в резолюции ЮНЕСКО по голодомору нет слова «геноцид» / О. Попов // 2000. — 2007. — 9 ноября. — С. 3.
27. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. — К. : Стило, 2007. — 604 с.
28. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.). — М. : Советская энциклопедия, 1983. — 1600 с.
29. Старовойтов М. М. Голодомор на Луганщині 1932–1933рр. Науково-документальне видання / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. — К. : Стило, 2008. — 286 с.
30. Таугер М. О голоде, геноциде и свободе мысли в Украине / М. Таугер // 2000. — 2008. — 11–17 января. — С. 2.
31. Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе — изобретение манипуляторов сознанием / Ткаченко Г. С. — К., 2006. — С. 19.
32. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. — К. — Нью-Йорк : М. П. Коць, 1999.
33. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицка : У 4 т. — К. : Вид. Києво-Могилянська академія, 2003–2007. — Т. 1 — 2003. — 296 с.
34. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицка : У 4 т. — К. : Вид. Києво-Могилянська академія, 2003–2007. — Т. 2 — 2004. — 443 с.
35. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицка : У 4 т. — К. : Вид. Києво-Могилянська академія, 2003–2007. — Т. 3. — 2006. — 432 с.
36. Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицка : У 4 т. — К. : Вид. Києво-Могилянська академія, 2003–2007. — Т. 4. — 2007. — 504 с.